

Antynazistowska polityka na Węgrzech w czasie II wojny światowej¹

Ákos Bartha

Numer ORCID: 0000-0001-8812-1541

Streszczenie

W tak krótkim artykule nie da się łatwo podsumować węgierskiej polityki antynazistowskiej. Trudność wynika jednak nie tyle z braku politycznej skuteczności prowadzących ją ugrupowań, ile raczej z dużego rozdrobienia antynazistowskich i antyniemieckich sił politycznych na Węgrzech. Wątpliwości natury metodologicznej wiążą się natomiast z rozróżnieniem między postawami antynazistowskimi, antyfaszystowskimi, anty-imperialistycznymi i antyniemieckimi – wszystkich czterech określeń używa się zamiennie, choć mają one różne znaczenia, co wykazują w dalszej analizie (Pócs, 2018, s. 1). Ponadto społeczny odbiór nazistowskich Niemiec w tym kraju znacznie się zmieniał. W okresie rewizji granic (1938–1941), gdy Hitler pozwolił Węgrom przyłączyć część ziem utraconych po I wojnie światowej², „Nowa Europa” pod przewodem Rzeszy cieszyła się większą aprobatą zarówno w społeczeństwie, jak i wśród sił politycznych w kraju. Sytuacja zmieniła się już zaledwie kilka lat później, a konkretnie po klęsce węgierskich i niemieckich wojsk w bitwie pod Woroneżem (w styczniu 1943 roku). Od tego czasu coraz więcej Węgrów martwiło się o wynik wojny (Juhász, 1983, s. 104). W artykule dokonuję przeglądu najważniejszych sił politycznych i środowisk intelektualnych, które ostatecznie przeciwstawiły się niemieckiemu ekspansjonizmowi i państwowej ideologii III Rzeszy.

Po Wielkiej Wojnie, gdy rozpadła się monarchia austro-węgierska, Węgry odzyskały utraconą przed wiekami niepodległość. Cena wolności była jednak niezwykle wysoka. Na mocy postanowień traktatu w Trianon (1920) kraj utracił co najmniej dwie trzecie dawnego terytorium i dwie trzecie mieszkańców, w tym ponad 3 mln Węgrów, z których większość znalazła się na terenie Rumunii, Czechosłowacji, Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (w 1929 roku przemianowanego na Jugosławię) lub Austrii. W następstwie rewolucji demokratycznej 1918 roku i po 133 dniach Węgierskiej Republiki Rad jesienią 1919 roku do władzy doszedł prawicowy reżim. Nowy system polityczny, nazywany od osoby regenta reżimem Miklósa Horthyego, szeroko rozwinął rewizjonistyczną propagandę na rzecz odzyskania historycznych granic Węgier. System Horthyego przetrwał ćwierć wieku, do 15 października 1944 roku, gdy w wyniku przewrotu wspartego przez niemieckich najeźdźców władzę przejęła Partia Strzałokrzyżowców.

W latach 1918/1919–1945 prowadzący węgierską politykę zagraniczną byli rozdarci między dwiema opcjami: aż do ostatecznej klęski w 1945 roku Węgry nie chciały i nie mogły porzucić marzeń o odbudowie Węgier Św. Stefana, choć wszyscy rozsądniejsi decydenci doskonale zdawali sobie sprawę, że „ten zasadniczy cel można było osiągnąć wyłącznie z pomocą wielkiego mocarstwa” (Pritz, 2011, s. 98). W epoce Horthyego relacje między Niemcami a Węgrami nie bazowały na wspólnym podłożu ideologicznym, chociaż często obie strony powoływały się na zbieżne doświadczenia wojny i te same elementy dziedzictwa kulturowego. Te deklaracje znaczyły oczywiście więcej dla polityków Węgier, małego państwa, które wciąż próbowało ustawiać się w pozycji imperium. W latach dwudziestych XX wieku polityka liberalnej Republiki Weimarskiej pozostawała jednak w wyraźnej opozycji do gorliwej propagandy rewizjonistycznej Węgier (Zeidler, 2009), a po 1933 roku głoszona przez Hitlera koncepcja *Südostraum* pod przewodem Rzeszy budziła niepokój w Budapeszcie, zwłaszcza po Anschlussie (1938). Mimo to od lat trzydziestych Węgry i Niemcy łączył wspólny cel, który okazał się silniejszy od wszystkich różnic: oba kraje dążyły do zniszczenia porządku wersalskiego. W tej współpracy III Rzesza naturalnie odgrywała rolę pierwszoplanową, a skupione na rewizji granic Węgry pozostawały w rosnącej – i coraz bardziej niebezpiecznej – zależności od Berlina. Taki był jednak właśnie główny powód przystąpienia Węgier do paktu antykominternowskiego w styczniu 1939 roku, a także zgody ich rządu, by Volksbund był wyłącznym przedstawicielem

1 Opracowanie powstało dzięki wsparciu Krajowego Biura Badań, Rozwoju i Innowacji (PD 124292).

2 W latach 1938–1941 do Węgier przyłączono południową część Górnych Węgier, Ruś Zakarpacką, północny Siedmiogród i niektóre prowincje południowe.

Niemców w kraju. Pozwala to wreszcie zrozumieć, dlaczego w listopadzie 1940 roku państwo to przystąpiło ostatecznie do paktu trzech. Z biegiem czasu coraz większą rolę odgrywały więc na Węgrzech rosnący wpływ gospodarczy i ideologiczny Niemiec, a także polityczne i militarne wyzwania wojny.

Aby zrozumieć sytuację Węgier, należy podkreślić, że ani rządząca Partia Jedności (PJ), ani sam rząd nie dysponowały żadnym modelem optymalnego rozwoju stosunków z nazistowskimi Niemcami. Pod koniec lat trzydziestych XX wieku węgierski antynazizm cieszył się poparciem w najwyższych kręgach politycznych. Głównym rozgrywającym był tu premier Pál Teleki (od lutego 1939 do kwietnia 1941 roku), który antynazistowskie organizacje, partie i kampanie o charakterze prawicowym wspierał w rywalizacji z mnożącymi się ugrupowaniami pronazistowskimi (Paksa, 2013, s. 156–230)³. Teleki starał się łączyć pokojowe cele rewizjonistyczne z silnym naciskiem na zachowanie niepodległości kraju. W rezultacie Węgry w połowie marca 1939 roku odzyskały Ruś Zakarpaczką, lecz już nie przyłączyły się do niemieckiego ataku na Polskę we wrześniu tego roku, a wręcz udzieliły schronienia rzeszy polskich uchodźców. Zadaniem natury administracyjnej, które wiązały się z tą delikatną kwestią, zajmował się József Antall, komisarz rządowy do spraw uchodźczych w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Współpracował on z Henrykiem Sławikiem, polskim dyplomatą i dziennikarzem, który został później aresztowany przez Niemców i zginął w obozie koncentracyjnym. Wystawiając fałszywe dokumenty, Antall i Sławik ocalili ponad 10 tys. Polaków i Żydów. Teleki zgodził się również na funkcjonowanie polskojęzycznego gimnazjum w Balatonboglárze, którym opiekował się Béla Varga, kapłan i polityk związany z Niezależną Partią Drobnych Rolników, Robotników Rolnych i Obywateli (dalej: Partia Drobnych Rolników). Bez oficjalnego przystąpienia do wojny niełatwo było jednak utrzymać poparcie Berlina dla postulatu rewizji granic, premier szukał więc alternatywy dla tego braku równowagi w polityce zagranicznej Węgier, opierającej się zasadniczo na lojalności wobec Niemiec. Pod presją kryzysu jugosłowiańskiego z kwietnia 1941 roku Teleki popełnił samobójstwo (Ablonczy, 2006, s. 174–235). Nowy premier, László Bárdossy, był zwolennikiem sojuszu z Niemcami, dlatego w czerwcu 1941 roku Węgry wzięły udział w niemieckiej inwazji na Związek Sowiecki.

Miklós Kállay, który zastąpił Bárdossyego na stanowisku premiera w marcu 1942 roku, otrzymał poparcie węgierskich środowisk konserwatywnych, chrześcijańskich i liberalnych. Jego nominacja miała być krokiem na drodze do wycofania Węgier z wojny bez utraty ponownie

3 Prawicowa Partia Strzałokrzyżowców (Ruch Hungarystyczny), której przewodził Ferenc Szálasi, była największym węgierskim ugrupowaniem pronazistowskim u progu II wojny światowej.

przyłączonych ziem. Przed nowym premierem jasno postawiono jeszcze jedno zadanie: za wszelką cenę należało uniknąć rosyjskiej okupacji. Kállay wykonywał liczne pokojowe gesty wobec aliantów zachodnich, jednak bez skutku (Kanski, 2018, s. 95; Joó, 2008). Niestety te próby wystarczyły, by Hitler zdecydował o okupacji Węgier – 19 marca 1944 roku siły niemieckie rozpoczęły operację „Margarethe”, w ramach której zajęły najbardziej istotne obiekty i rozciągnęły kontrolę na cały kraj. Choć Horthy nie ustąpił, zmuszono go do powołania na urząd premiera byłego ambasadora w Berlinie, proniemieckiego Döme Sztójaya. Węgierskie władze administracyjne zaczęły przykładać większą wagę do celów wojennych Niemiec, co doprowadziło między innymi do deportacji większości węgierskich Żydów. W rezultacie pod koniec wojny główne mocarstwa koalicji antynazistowskiej postrzegały Węgry nie jako państwo okupowane, lecz satelickie (Pritz, 2011, s. 103).

Głos mas

Nawet pobieżne spojrzenie na węgierską scenę polityczną w ostatnich latach II wojny światowej pozwala zorientować się, że poszczególne środowiska antynazistowskie podejmowały próby porozumienia między sobą. Ważnym krokiem było nawiązanie w lipcu 1943 roku współpracy między Partią Drobnych Rolników a Partią Socjaldemokratyczną. Oba ugrupowania miały koordynować antyniemieckie działania propagandowe i podkreślały znaczenie praw wolnościowych. Wcześniej socjaldemokraci popierali orientację angloamerykańską i wykazywali szczególnie zainteresowanie Raportem Beveridge’a, uznawanym za punkt odniesienia dla współczesnego zachodniego państwa opiekuńczego (Cora, 2013). Nowy sekretarz generalny tej partii, Ferenc Szeder, wierzył w dobrą wolę Horthyego wobec prawicowych ugrupowań. Zarząd socjaldemokratów uważał, że będą oni odgrywać główną rolę w powojennym życiu politycznym Węgier, być może nawet bez udziału radykałów. Jak wiele innych węgierskich partii antynazistowskich socjaldemokraci współpracowali z partią komunistyczną tylko podczas okupacji niemieckiej, choć różne stanowiska w ich organizacji zajmowali też nieliczni komuniści (Varga, 1999, s. 52–56, 143–149).

Liderem antynazistowskich konserwatystów był najbardziej utalentowany polityk międzywojennej sceny politycznej, István Bethlen, były premier (1921–1931). Na początku 1943 roku zrzeszył on konserwatystów w Węgierskim Towarzystwie Narodowym (Magyar Nemzeti Társaskör). Kilka miesięcy później nawiązał współpracę z liberałami Károlya Rassya i założył Demokratyczny Sojusz Obywatelski (Demokratikus Polgári Szövetség). Zarówno konserwatyści, jak i liberałowie podkreślali znaczenie parlamentu, praw wolnościowych i własności prywatnej. Odrzucali dyktatorskie zapędy i wszelkie formy radykalizmu, w tym komunizm

(Romsics, 1991, s. 402–429). Środowiska chrześcijańskie miały podobne poglądy, ale przygotowywały się do głębszej reformy społecznej i politycznej w oparciu na katolickim korporacjonizmie, przynajmniej po lecie 1943 roku (Klestenitz, Petrás, Soós, 2019). Losy przywódców tych ugrupowań są symboliczne. István Bethlen został w 1945 roku wywieziony przez Sowieców i rok później zmarł w szpitalu więziennym w Moskwie. Károly Rassay został w 1944 roku zesłany przez nazistów do Mauthausen, i choć powrócił z obozu, nie odegrał już żadnej roli w węgierskim życiu politycznym. Duchowy przywódca ruchu chrześcijańskiego, katolicki biskup Vilmos Apor, w marcu 1945 roku podjął wysiłki na rzecz ratowania młodych kobiet przed sowieckimi żołnierzami. W czasie jednej z akcji został postrzelony i zmarł w kwietniu tego samego roku, gdy cały kraj był już zajęty przez Armię Czerwoną. Kilka lat później władza polityczna znalazła się w rękach komunistów.

Oczywiście niemiecki ekspansjonizm martwił nie tylko zawodowych polityków. Jedną z najbardziej konsekwentnie antyniemieckich grup byli pisarze *népi*, wpływowe środowisko węgierskich intelektualistów, które pozostawało aktywne przez cały XX wiek⁴. *Népi* popierali ideologię „trzeciej drogi” (między socjalizmem a kapitalizmem) i chcieli zrównać w prawach węgierskich chłopów. Ważny pisarz związany z tym środowiskiem, László Németh, przedstawił teorię „socjalizmu jakościowego” jako wybitnie węgierskiego rozwiązania problemów społecznych. Inny istotny przedstawiciel *népi*, Ferenc Erdei, popierał pragmatyczne podejście do modelu sowieckiego (po 1943 roku), a polityk Imre Kovács propagował obywatelski demokratyzm. Jeszcze inni pozostawali pod silnym wpływem teorii rasowych, antysemityzmu lub etatyzmu. Wszyscy *népi* uważali jednak Niemców – i to zarówno w kraju, jak i poza jego granicami – za zagrożenie dla Węgier. W swoich publikacjach kwestionowali aktualne trendy demograficzne, gospodarcze i społeczne, skupiając się na transdunajskiej „szwabskiej” ekspansji gospodarczej, którą utożsamiali po części z nazistowską polityką zagraniczną (Papp, 2012, s. 91–173; Bog-nár, 2012).

Węgierscy chłopcy nie mieli jednolitego stanowiska wobec nazistowskich Niemców. Wobec braku źródeł z epoki nie można dogłębnie zbadać ich podejścia, nie ulega jednak wątpliwości, że zależało ono od koniunktury w rolnictwie, bieżącej sytuacji wojennej, a także narodowości. Partia Drobnych Rolników miała w nazwie chłopskich właścicieli ziemskich, ale

4 Czuje się w obowiązku zamieścić tutaj jeszcze jedno krótkie objaśnienie terminologiczne. *Népi* przekłada się najczęściej jako „populistyczny”, w mojej ocenie to tłumaczenie nie jest jednak wystarczająco precyzyjne. Populizm jest szeroko dyskutowanym zjawiskiem i jego znaczenie nie doczekało się ścisłego dookreślenia. Z tego względu wolę stosować węgierskie słowo *népi* – „wywodzący się z ludu” (Bartha, 2017, s. 13–46).

niewielu jej posłów wywodziło się z tej grupy społecznej. Większość wybranych reprezentantów hołdowała ostrożnej polityce antyniemieckiej. Partia ta straciła dużą część elektoratu w wyborach z 1939 roku, w których znaczącą większość głosów oddano na pronazistowskie partie prawicowe. Wokół robotników rolnych koncentrowała się Narodowa Partia Chłopska, która wywodziła się z ruchu *népi*, ale udało jej się wziąć udział w wyborach dopiero po wkroczeniu Sowietów. Jeszcze inna organizacja, Węgierska Unia Chłopska, została utworzona jesienią 1941 roku przez polityków rządu i Partii Drobnych Rolników. Dwa lata później powołała wydział robotników rolnych. Na jego czele stanął przysły komunistyczny premier – István Dobi. Według autorów licznych wspomnień wydział zajmował się szerzeniem antynazizmu na wsiach, tego twierdzenia jednak nie da się ani potwierdzić, ani obalić (Szeredi, 2014, s. 139–149).

Z marginesu do kanonu

Po 1945 roku drażliwa politycznie kwestia stosunków z nazistowskimi Niemcami stała się bardzo ważnym zagadnieniem ideologicznym. We wszystkich państwach za żelazną kurtyną jako obowiązującą narrację przyjęto „antyfaszystowski paradygmat”, który stanowił doktrynalną podstawę nieprzerwanej walki ideologicznej i politycznej, prowadzonej przez przynajmniej część komunistów (Kšišnan i in., 2012). Na Węgrzech ważną rolę w przygotowaniu i szerzeniu tej interpretacji odegrał komunistą Gyula Kállai. W czasie II wojny światowej był on związany z ruchem oporu. Po wojnie został wpływowym politykiem, a później, po wydarzeniach 1956 roku, uzyskał status czołowego ideologa reżimu Jánośa Kádára (1956–1989). W niezwykle popularnej książce *Węgierski ruch niepodległościowy. 1936–1945* Kállai połączył swoje własne wspomnienia z komentarzem historycznym, jednocześnie umiejętnie przemilczając wiele niewygodnych faktów. Nie opisał na przykład szczegółów paktu Ribbentrop–Mołotow z 1939 roku ani serdecznych stosunków między Niemcami a Związkiem Sowieckim przed czerwcem 1941 roku, a także pominął niekomunistyczne organizacje antynazistowskie i ich działalność (Kállai, 1965).

Z tego powodu obowiązującą po wojnie węgierską narrację antyfaszystowską otwierają dopiero wydarzenia z jesieni 1941 roku, gdy w stolicy zaczęły tworzyć się ruchy antywojenne. Pierwsza taka demonstracja odbyła się 6 października 1941 roku⁵ przy pomniku-zniczu poświęconym Batthyányemu, a kolejna 1 listopada 1941 roku na cmentarzu Kerepesi,

5 Lajos Batthyány był pierwszym premierem Węgier. Został rozstrzelany 6 października 1849 roku w następstwie powstania węgierskiego i walk narodowowyzwoleńskich z lat 1848–1849.

gdzie spoczywają męczennicy walk z lat 1848–1849 (Pintér, 1986, s. 23). W Boże Narodzenie 1941 roku ukazało się specjalne antywojenne wydanie gazety Partii Socjaldemokratycznej („Népszava”). Artykuły do tego numeru napisali nie tylko lewicowi publicyści, lecz także między innymi Gyula Szekfű, wybitny historyk konserwatywny, i Endre Bajcsy-Zsilinszky, jeden z przywódców Partii Drobnych Rolników (*Népszava*, 1941, 25 września). Następnym krokiem było powołanie w 1942 roku Węgierskiego Komitetu Pamiątek Historycznych. Oficjalnie ta rada pamięci została ustanowiona w związku ze zbliżającą się setną rocznicą powstania węgierskiego i walk narodowowyzwoleńczych z lat 1848–1849. W praktyce opowiadała się ona również za niepodległością kraju i sprzeciwiała zacieśnianiu sojuszu z Niemcami. 15 marca 1942 roku przedstawiciele Komitetu złożyli kwiaty pod pomnikiem poety Sándora Petőfiego w Budapeszcie. Ten cichy akt pamięci szybko przekształcił się w masową demonstrację, która zgromadziła około 10 tys. osób z różnych partii, stowarzyszeń i grup społecznych; policja aresztowała wtedy kilkudziesięciu komunistów (Pintér, 1986, s. 24). Należy w tym miejscu podkreślić, że komuniści w żadnym wypadku nie byli jedynymi organizatorami i uczestnikami Frontu Ludowego, który zrodził się z tych protestów, ponieważ objął on również Partię Socjaldemokratyczną, Partię Drobnych Rolników, liberałów, zwolenników teorii rasowych i konserwatystów. Ostatnie badania wykazały ponadto, że działalność Frontu wsparło też brytyjskie Kierownictwo Operacji Specjalnych (Szelke, 2016, s. 163–166). Wreszcie to nie ideologia antyfaszyzmu, lecz raczej historyczne dziedzictwo antyniemieckiej walki o niepodległość odgrywało decydującą rolę w przekazywaniu antynazistowskiego lub antyniemieckiego przesłania politycznego na Węgrzech.

Jednak w okresie międzywojennym nawet węgierscy komuniści nie byli zjednoczeni. Co więcej, aż do ostatnich miesięcy II wojny światowej promoskiewska grupa (której przewodzili Mátyás Rákosi, Ernő Gerő, Mihály Farkas i inni) stanowiła najsłabsze ogniwo komunistycznego łańcucha. Trzeba tu wymienić dwie ważne frakcje, które po wojnie zostały zlikwidowane przez Rákosiego. Pierwsza z nich, ugrupowanie Aladára Weissshausa, była atakowana zarówno przez socjaldemokratów, jak i komunistów. Zwolennicy Weissshausa propagowali swoisty antykapitalistyczny i antyimperialistyczny związek narodów Europy Środkowej. Próbowali łączyć socjalizm z nacjonalizmem; pod koniec lat trzydziestych XX wieku niektórzy zasilili nawet szeregi prawicowych partii (Párkányi István, 1945). Kilka lat później, w 1944 roku, Weissshaus i jego zwolennicy próbowali jednak organizować ruch oporu w fabrykach (Gadanecz, Gadanez, 1993). Innej ważnej frakcji przewodził Pál Demény, który akceptował kontrolę Moskwy, lecz atakował Rákosiego i jego zwolenników jako niezdolnych do stworzenia węgierskiego modelu socjalizmu. Deményści żądali skutecznej polityki społecznej, gruntownej reformy rolnej i nacjonalizacji środków produkcji. Co ciekawe, Demény wykorzystał antyżydowskie ustawodawstwo do zdobycia korzyści finansowych, lecz

w 1944 roku zainwestował swój dochód w kupno broni i pomoc w ratowaniu Żydów (Demény, 1983; Demény, 1988, s. 107–151).

Opór czy samoobrona?

Heterogeniczne żydostwo – o ile w ogóle można użyć tego esencjalistycznego określenia⁶ – oczywiście odrzucało nazizm, choć dyskutowano nad pewnymi formami kompromisu, zwłaszcza podczas niemieckiej okupacji Węgier w 1944 roku⁷. Podobnie jak inni konserwatyści i liberałowie, zasymlowani Żydzi (wyznawcy judaizmu neologicznego) popierali przeważnie orientację angloamerykańską, a komuniści żydowskiego pochodzenia (pozbawieni żydowskiej tożsamości) zwracali się ku Związkowi Sowieckiemu. Istniała również niewielka i rozdrobniona grupa syjonistów, którzy mieli szerokie kontakty międzynarodowe i dążyli do utworzenia odrębnego państwa żydowskiego. Choć można wśród nich wyróżnić odłam konserwatywno-obywatelski, umiarkowanie lewicowy i ultraradykalnie marksistowski, w 1944 roku syjoniści pomogli ocalić wiele osób; w konspiracji działało zaledwie kilka tysięcy syjonistów, lecz było to zdecydowanie najbardziej aktywne środowisko całej społeczności żydowskiej, zwłaszcza w ruchu oporu.

Po wybuchu II wojny światowej szeregi węgierskich syjonistów zasilili żydowscy uchodźcy, głównie z Polski, lecz także ze Słowacji i Niemiec. W sumie do końca 1943 roku na Węgrzech znalazło się około 15 tys. żydowskich uchodźców. W okresie rewizji granic, czyli w latach 1938–1941, do kraju trafiły również inne ważne grupy syjonistów. W Siedmiogrodzie szczególnie silna była pozycja lewicowego Ichudu, a Ruś Zakarpacka i Górne Węgry były ośrodkami aktywizmu lewicowego (Dror, Makabi Hacair), prawicowego (Betar) i religijnego (Mizrachi). Ze względu na przymus pracy, który w szybkim tempie dziesiątkował węgierskich Żydów, przybysze często obejmowali przywództwo komórek syjonistycznych w kraju. Korzystając z polskiego przykładu, budowali schrony, legalizowali swój pobyt na podstawie fałszywych dokumentów i pomagali ochotnikom przenieść się za granicę. Po rozpoczęciu okupacji niemieckiej rozwiązano Węgierską Organizację Syjonistyczną i zastąpiono ją Węgierską Radą Żydowską. Syjoniści ściśle współpracowali ze stołecznymi przedstawicielami Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża,

6 Kwestie semantyki i metodologii zob. Gyáni, 2013, s. 213–279.

7 Być może najbardziej znanym przykładem jest „pociąg Kasztnera”, który w czerwcu 1944 roku po długotrwałych negocjacjach ze skorumpowanymi esesmanami przewiózł 1,6 tys. Żydów z Węgier do Szwajcarii. Inny przykład to Węgierska Rada Żydowska – kontrolowany przez Niemców organ, który starał się chronić miejscowych Żydów legalnymi metodami (Kádár, Schmidt Van Der Zanden, Vági, 2014, s. 530–540).

ocalając wiele osób za pomocą fałszywych dokumentów, a później, po zamachu stanu, również dzięki użyciu mundurów Partii Strzałokrzyżowców⁸. Mimo to cały czas mieli wątpliwości, czy powinni ratować wszystkich prześladowanych, czy jedynie swoich towarzyszy. Z początku skupili się wyłącznie na tej drugiej grupie, lecz w czasie okupacji niemieckiej – a zwłaszcza po zamachu stanu z 15–16 października 1944 roku – zaangażowali się we współpracę z komunistami i spieszyli z pomocą również pozostałym Żydom (Novák, 2007).

Zapomniana historia

W przeciwieństwie do ruchów komunistycznych i syjonistycznych, organizacje węgierskich zwolenników teorii rasowych były wyraźnie obecne w oficjalnym życiu społecznym i politycznym epoki Horthyego (Gyurgyák, 2012, s. 17–51)⁹. Z tego powodu po wojnie popadły w zapomnienie, mimo że niektórzy ich reprezentanci przeciwstawiali się nazizmowi jeszcze przed wybuchem konfliktu. Antyniemieccy zwolennicy teorii rasowych na Węgrzech propagowali opcję „totalną”, wymierzoną w nazizm, bolszewizm i Żydów, oraz wzywali do dysymilacji węgierskich Niemców. Jedną z takich organizacji była Liga Rdzennych Węgrów (Törzsökös Magyarok) powołana w listopadzie 1938 roku, która wkrótce zaczęła wydawać własne czasopismo „Sárkány” („Smok”). Jej członkowie nie popierali premiera Béli Imrédyego (pełniącego ten urząd od maja 1938 do lutego 1939 roku) i jego Ruchu Węgierskiego Życia, ponieważ dążyli do głębszych reform społecznych (w tym radykalnej reformy gruntowej). Jako organizacja społeczna nie byli powiązani z żadną partią głównego nurtu, choć sympatyzowali z nimi niektórzy politycy rządowi (Gusztáv Szabó), członkowie Partii Drobnych Rolników (Endre Bajcsy-Zsilinszky) i Partii Socjaldemokratycznej (Ferenc Szeder), a także wybitni przedstawiciele węgierskiej inteligencji (Bajcsy-Zsilinszky, 1939, s. 3)¹⁰.

Innym ważnym ugrupowaniem zwolenników teorii rasowych był Związek Turańskich Myśliwych, który powstał na początku lat dwudziestych XX wieku. Przeszedł on znaczną przemianę ideologiczną, by

8 Różne partie, które zakładał Szálasi, były stale rozwiązywane i odtwarzane pod innymi nazwami. Dla większej czytelności używam najpowszechniejszego określenia – Partia Strzałokrzyżowców.

9 Wiarę w teorie rasowe należy odróżnić od rasizmu. Ideologie rasistowskie były zawsze ściśle oparte na biologizmie (por. kluczowa rola kwestii krwi w nazizmie), podczas gdy zwolennicy teorii rasowych – po węgiersku *fajvédök* (obrońcy rasy) – uważali rasę za wytwór historii i kultury, choć sięgali również po metafory biologiczne, a stosowana przez nich terminologia nie zawsze była spójna.

10 Byli wśród nich między innymi: Dezső Szabó, Endre Bajcsy-Zsilinszky, Aladár Baráti Huszár, Zsigmond Móricz, János Kodolányi, Lajos Zilahy, Péter Veress i Géza Féja (*Ujság*, 1939, nr 8, 13 stycznia).

podczas II wojny światowej „działać jako połączenie bojówki, towarzystwa sportowego, służby wywiadowczej i nielegalnej organizacji antyniemieckiej” (Ablonczy, 2016, s. 164). Turańscy myśliwi uważali się za obrońców kraju przed „obcymi elementami” i popierali regenta Horthyego. Po wkroczeniu Niemców organizacja została rozwiązana przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a wielu jej członków przyłączyło się do węgierskiego ruchu oporu. Pod koniec 1944 roku znaczna liczba turańczyków piastowała nawet wysokie stanowiska w KISKA XIII/1, jednej z największych i najskuteczniejszych sił zbrojnych współpracujących z partyzantami w oblężonym Budapeszcie. Wśród nich byli Imre Kapocsfy, dowódca kompanii oddelegowany do KISKA XIII/1 przez Ferenca Kissa (również członka Związku Turańskich Myśliwych, który współpracował ściśle z Węgierskim Narodowym Komitetem Powstańczym, czyli najważniejszą organizacją węgierskiego podziemia), i Tivadar Horváth, który służył w „Gwardii Obdartusów” i został odznaczony Krzyżem Obrony Narodowej. Zarówno Kapocsfy, jak i Horváth brali udział w zbrojnym oporze w końcowej fazie wojny (Bartha, 2020, s. 285–290).

„Gwardia Obdartusów”, która została utworzona w 1919 roku jako prawicowa terenowa formacja paramilitarna, w 1939 roku przeszła reorganizację i walczyła na Górnych Węgrzech i w Czechosłowacji. Część „Obdartusów” odczuwała jednak awersję nie tylko do Słowaków, Czechów, Romów i Żydów, lecz także do Niemców. W połowie września 1939 roku ukazał się ich artykuł wstępny w czasopiśmie Towarzystwa Zwolenników Teorii Rasowych „Sorakozó” („Do szeregu”), w którym przypomniano antyniemieckich bohaterów Węgier i oddano hołd Polsce, odpierającej wówczas niemiecki atak (*Sorakozó*, 1939, 15 września, s. 1). Co ciekawe, w lipcu 1939 roku niektórzy członkowie „Gwardii Obdartusów” potajemnie przekroczyli granicę polsko-węgierską i udali się do Sławaska, gdzie we współpracy z polskimi oficerami próbowali zorganizować setki węgierskich ochotników. Ostatecznie plan się nie powiódł, głównie wskutek interwencji węgierskich nazistów, którzy przedstawili go w węgierskim parlamencie jako skandal¹¹.

Pod koniec lat trzydziestych XX wieku, a na pewno do podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow¹², „totalni” zwolennicy teorii rasowych na Węgrzech byli bardzo dobrze zorganizowani. Oto niepełna lista najważniejszych organizacji: Węgierska Wspólnota Braterska (Magyar Testvéri Közösség), Narodowe Towarzystwo Węgierskich Zwolenników Teorii Rasowych (Magyar Fajvédők Országos Szövetsége), Liga Rdzennych Węgrów (Törzsökös Magyarok), Związek Turańskich Myśliwych (Turáni Vadászok Országos Egyesülete), „Gwardia Obdartusów” (Rongyos Gárda), Obóz

11 Tę próbę podjął Kálmán Zsabka, słynny prawicowy aktywista antyniemiecki, aktor, poeta, reżyser i producent (Bartha, Pócs, Szécsényi, 2019, s. 169).

12 Nowsza analiza paktu Ribbentrop–Mołotow zob. Mitrovits, 2020.

Narodowy (Nemzeti Tábor), Ruch Obrony Narodowej (Nemzetvédelmi Szövetség) i Związek Kombatantów (Tűzharcos Szövetség). Wszystkie wymienione partie i organizacje prawicowe prędzej czy później zwróciły się przeciwko nazistowskiemu Niemcom. Niektóre nabrały antynazistowskiego charakteru dopiero w końcowej fazie wojny, inne zaś ustawiły się w pozycji rywali proniemieckiej Partii Strzałokrzyżowców. Należy również wspomnieć, że w latach obowiązywania paktu Ribbentrop–Mołotow węgierscy zwolennicy nazizmu zwracali baczną uwagę nie tylko na Berlin, lecz także na Moskwę. Organy prasowe Partii Strzałokrzyżowców stonowały wówczas swoją antybolszewicką propagandę i starały się w zamian okazać więcej zrozumienia Związkowi Sowieckiemu, między innymi wysławiały karierę marszałka Woroszyłowa (*Magyarság*, 1939, 30 sierpnia, s. 6)¹³.

Opór podczas okupacji niemieckiej

Węgierski ruch oporu, podobnie jak inne europejskie organizacje podziemne, był bardzo rozdrobniony i miał niewiele czasu na przygotowania do walki po wkroczeniu niemieckich wojsk na Węgry 19 marca 1944 roku. W początkowym okresie okupacji istniała duża liczba ugrupowań różnych rozmiarów, które często ze sobą rywalizowały, zwłaszcza że nie było wspólnego dowództwa ani kontroli (ó. e. 682 zespół 1). Te różnorodne frakcje wystawiały fałszywe dokumenty, spieszyły z pomocą prześladowanym, wydawały nielegalne gazety i generalnie czekały na powstanie zbrojne. Węgierski ruch oporu skupiał się jednak przede wszystkim na działaniach propagandowych, starając się przekonać Horthyego, że powinien porzucić sojusz z Niemcami i wycofać Węgry z konfliktu, który powszechnie uważano za bezcelowy. W maju 1944 roku powołano podziemny Front Węgierski. Pod tym szyldem zrzeszyły się Partia Komunistyczna (Békepárt), Partia Socjaldemokratyczna, Partia Drobnych Rolników, legitymiści (monarchiści), a później także Narodowa Partia Chłopska (Korom, 1994). Polityk socjaldemokracji Árpád Szakasits został wybrany na przewodniczącego Komitetu Administracyjnego. Oczywiście wymienione tu ugrupowania miały bardzo różne wyobrażenia na temat powojennych Węgier, a ich wewnętrzne konflikty przyczyniały się tylko do osłabienia ruchu oporu. Był jeszcze inny problem: choć we wrześniu 1944 roku Front Węgierski uzyskał częściowe poparcie rządu, to sam Horthy wyjątkowo nie ufał komunistom, którzy z kolei nie ufali jemu (Harsányi,

13 Tego rodzaju „współpracę” inicjowała zarówno lewica, jak i prawica. Na przykład w 1940 roku – podczas niemieckiej okupacji – Norweska Partia Komunistyczna zażądała zawarcia pokoju i nawiązania współpracy z Berlinem oraz wezwała króla do abdykacji (Wieviorka, 2019, s. 10).

1969, s. 523–524). W rezultacie rząd wycofał się z planowanych dostaw broni i amunicji dla podziemia.

Horthy z pomocą swojego najbliższego otoczenia planował przejście na stronę aliantów. Pod koniec sierpnia 1944 roku – widząc, że Rumunii udało się wycofać z sojuszu z Niemcami – postanowił wykonać podobny krok i dlatego powołał rząd, na czele którego stanął gen. Géza Lakatos. Nowy premier próbował wyprowadzić Węgry z sojuszu bardzo ostrożnie i głównie środkami dyplomatycznymi, lecz jako wysoki rangą oficer dobrze wiedział, że dla osiągnięcia celu będzie potrzebował lojalnej siły zbrojnej. Lakatos utworzył więc Gwardię Narodową (*Nemzetőrség*). Oficjalnym zadaniem tej formacji było zabezpieczanie tyłów walczących oddziałów przez zapobieganie akcjom sabotażowym i tłumienie aktywności partyzantki (*Honvédségi Közlöny*, 1944, 27 września, s. 1). W rzeczywistości Gwardia Narodowa miała pomóc w przejściu władzy nad krajem z rąk niemieckiego okupanta (Lakatos, 1992; Gazsi, 1972, s. 16). Podjęta przez Horthyego próba wycofania Węgiei z udziału w wojnie okazała się nieskuteczna, a w październiku 1944 roku Niemcy zorganizowali zamach stanu, który umożliwił dojście do władzy Partii Strzałokrzyżowców.

W tym czasie Armia Czerwona walczyła już w głębi kraju i szykowała się do bitwy o Budapeszt. Przywódcy ruchu oporu uznali, że nie ma na co czekać i należy rozpocząć powstanie, choć obawiali się, że miasto to stanie się „drugą Warszawą”, a przy tym dysponowali nieliczną siłą zbrojną. Na początku listopada utworzyli Węgierski Narodowy Komitet Powstańczy. Ta nadrzędna organizacja podziemna, zrzeszająca przedstawicieli zarówno Frontu Węgierskiego, jak i „niepartyzanckich organizacji bojowych”, dążyła do „powstania narodowego”, które miało przekształcić się w „walkę narodowowyzwoleńczą” (*A Nemzeti Fölkelés...*, 1944) w pełnej współpracy ze „wspaniałą Armią Czerwoną”. Komitet ogłosił plany radykalnej reformy, która miała przynieść „wolne, niepodległe i demokratyczne Węgry” (*Ellenállási röpiratok*, b.d.). Sposób sformułowania tego oświadczenia zdaje się jednak wskazywać, że wewnętrzny konflikt między komunistami a nie-komunistami nie został rozwiązany, mimo że obie frakcje musiały ze sobą współpracować. Sztab wojskowy Komitetu, którym kierował emerytowany gen. br. János Kiss, rozpoczął negocjacje z Komitetem Wojskowym Partii Komunistycznej w sprawie planu działań wojennych.

Przywódca węgierskiego ruchu oporu, Endre Bajcsy-Zsilinszky, był wiodącym politykiem opcji wyznającej teorie rasowe, choć z biegiem lat zaczął popierać projekt radykalnych reform. Na początku epoki Horthyego stał się czołowym propagandystą prawicowych zwolenników teorii rasowych. W latach trzydziestych XX wieku został orędownikiem walki pod przewodnictwem Węgiei – swoistego partnerstwa obronnego zarówno przed „niemiecką kolonizacją”, jak i przed sowiecką ekspansją. Aby zabezpieczyć niepodległość mniejszych państw Europy Centralnej, zamieszkiwanych przez około 100 mln osób, snuł plany „pionowej osi”,

która łączyłaby Warszawę, Budapeszt, Belgrad i Rzym. Bajcsy-Zsilinszky wyłożył swój program w monografii *Nasze miejsce i przeznaczenie w Europie*, która ukazała się w 1941 roku. Choć był członkiem Partii Drobnych Rolników, w czasie II wojny światowej stał się jednym z najważniejszych przywódców antynazistowskich na Węgrzech. Po wkroczeniu Niemców chwycił za broń i został nawet ranny w walkach. Po sześciu miesiącach aresztu wyszedł na wolność, gdy Horthy podjął ostatecznie nieudaną próbę wycofania Węgier z wojny. Wybrano go nawet wówczas przewodniczącym Węgierskiego Narodowego Komitetu Powstańczego. Spisek się jednak nie powiódł. W dniach 22–23 listopada 1944 roku śledczy żandarmerii pojmali zarząd Komitetu, a czterech przywódców, w tym Bajcsy-Zsilinszky i Kiss, zostało skazanych na śmierć i w kolejnych tygodniach straconych (Bartha, 2019; Gazsi, 1994), co oznaczało koniec zorganizowanego oporu politycznego na Węgrzech oraz utratę szansy na powstanie.

Podsumowanie

Węgierska polityka antynazistowska miała swoje źródło w różnych postawach i przybierała formę różnych partii politycznych, ugrupowań, organizacji i środowisk intelektualnych. Co więcej, w praktyce te perspektywy często były ze sobą ściśle powiązane. Kolejne węgierskie rządy pragmatycznie podchodziły do relacji z Niemcami, próbując utrzymać równowagę między poparciem Niemiec dla ich planów rewizji granic a koniecznością zabezpieczenia niepodległości kraju. W późniejszym okresie, gdy losy wojny nie toczyły się już po myśli Berlina, zarówno w węgierskim społeczeństwie, jak i wśród partii politycznych zapanowały nastroje antywojenne (przyjmując oczywiście różne formy i natężenie). Szeroko wychwalana teoria antyfaszyzmu dawała ideologiczną stabilizację siłom lewicy; co ciekawe, choć to głównie komuniści opracowali (i następnie wykorzystali) tę teorię, nie mieli żadnego problemu z porzuceniem jej na czas obowiązywania paktu Ribbentrop–Mołotow. Heterogeniczne środowisko żydowskie było naturalnym przeciwnikiem nazizmu i okazywało głębokie zaniepokojenie niemieckim ekspansjonizmem. Mimo to zagrożenie, jakie stanowiły dla Węgier dwa sąsiednie mocarstwa, uważano powszechnie za bardziej realne i bezpośrednie od groźby samego nazizmu. Takie właśnie podejście prezentowali np. zwolennicy teorii rasowych, którzy wierzyli, że naród znajduje się w stanie ciągłego zagrożenia. Rozwój wypadków politycznych w 1944 roku doprowadził przedstawicieli różnych ugrupowań – zarówno lewicowych, jak i prawicowych – do stworzenia wspólnego ruchu oporu, choć nie osiągnięto ostatecznego celu, jakim było powstanie narodowe.

(tłum. Aleksandra Arumińska)

Źródła archiwalne:

- Archiwum Historii Politycznej i Związków Zawodowych
 ō. e. 682 zespól 1.
- Archiwa Historyczne Węgierskiego Bezpieczeństwa Państwowego (Állambiztonsági
 Szolgálatok Történeti Levéltára – ÁBTL)
 Párkányi István (1945). ÁBTL, teczka nr 3.1.9. v-61558
- Państwowa Biblioteka Széchényiego (NSZL)
 Rękopisy (R)
 – A Nemzeti Fölkelés Fölzabadtó Bizottságának iratai (1944). NSZL R, 28, zespól 38.
 – Ellenállási röpiratok (b.d.). NSZL R, 28, zespól 39.

Gazety i czasopisma:

- Független Magyarország* (1939)
Honvédségi Közlöny (1944)
Magyarság (1939)
Népszava (1941)
Sorakozó (1939)
Ujság (1939)

Publikacje:

- Ablonczy, B. (2006). *Pál Teleki (1879–1941). The Life of a Controversial Hungarian Politician*.
 New Jersey: Center for Hungarian Studies and Publications.
- Ablonczy, B. (2016). *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Bajcsy-Zsilinszky, E. (1939). Előre „törzsökösök!” (Levél egy nem törzsökös barátomhoz),
Független Magyarország, 18 November, s. 3.
- Bartha, Á. (2017). *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai
 gondolkodás 20. századi történetéből*. Budapest: MTA BTK TTI.
- Bartha, Á. (2019). *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi
 Kutatóközpont.
- Bartha, Á. (2020). A kiségtő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945,
Századok, t. 154, nr 2, s. 281–326.
- Bartha, Á., Pócs N., Szécsényi A. (2019). Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán
 pályarajza (1897–1971), *Múltunk*, t. 64, nr 2, s. 138–181.
- Bognár, B. (2012). *A népies irányzat a két háború között*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Cora, Z. (2013). A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában a második
 világháború idején, *Múltunk*, t. 58, nr 2, s. 107–126.
- Demény, P. (1983). Ellenállók, antifasiszták, 1944, *História*, t. 5, nr 2, s. 7–9.
- Demény, P. (1988). „A párt foglya voltam”. Budapest: ELTE-MKKE.
- Gadanecz, B., Gadanez, É. (1993). A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom
 története (1927–1945), *Múltunk*, t. 38, nr 2–3, s. 68–115.
- Gazsi, J. (1972). *Egy zászlóalj krónikája. Ellenállók Angyalföldön*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Gazsi, J. (1994). *A Felszabadtó Bizottság*. W: S.M. Kiss (red.), *Magyarország 1944. Fejezetek az
 ellenállás történetéből* (s. 182–205). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Géza, L. (1992). *Ahogy én láttam*. Źródlo: [http://www.wildboar.net/multilingual/
 easterneuropean/hungarian/irodalom/konyvek/ahogyanenlattam/11.html](http://www.wildboar.net/multilingual/easterneuropean/hungarian/irodalom/konyvek/ahogyanenlattam/11.html)
 [dostęp: 19.05.2020].
- Gyáni, G. (2013). *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony: Kalligram.
- Gyurgyák, J. (2012). *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest: Osiris.
- Harsányi, J. (red.) (1969). *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar
 antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Joó, A. (2008). *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia*. Budapest:
 Napvilág.
- Juhász, G. (1983). *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest: Kossuth Nyomda.

- Kádár, G., Schmidt Van Der Zanden Ch., Vági, Z. (2014). „*Defying Genocide: Jewish Resistance and Self-Rescue in Hungary*”. W: H. Patrick (red.) *Jewish Resistance Against the Nazis* (s. 519–547). Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
- Kállai, G. (1965). *A magyar függetlenségi mozgalom – 1936–1945*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kanski, J.J. (2018). *World War Two: Heads of State, Politicians and Collaborators*. b.m.: Troubador Publishing.
- Klestenitz, T., Petrás, É., Soós, V.A. (red.) (2019). Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára. Agyagosszergény: Közi Horváth J. Népfőisk.
- Korom, M. (1994). *A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük fő jellemzői*. W: S.M. Kiss (red.), *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből* (s. 118–140). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kšišnan, M. i in. (red.) (2012). *Communists and Uprisings. Ritualisation of Remembrance of the Anti-Nazi Uprisings in Central Europe (1945–1960)*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce.
- Mitrovits, M. (2020). *Background to the Molotov–Ribbentrop Pact. Legends and Facts*. Horizontok.hu. Źródło: <http://horizontok.hu/en/2020/04/02/mitrovits-background-to-the-molotov-ribbentrop-pact-legends-and-facts> [dostęp: 14.05.2020].
- Novák, A. (2007). Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához, *Századok*, t. 141, nr 1, s. 143–166.
- Paksa, R. (2013). *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest: МТА ВТК ТТИ – Osiris.
- Papp, I. (2012). *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Pintér, I. (1986). *Hungarian Anti-Fascism and Resistance 1941–1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pócs, N. (2018). Palota-ellenállás, *Betekintő*, t. 11, nr 1, s. 1–5. Źródło: https://betekinto.hu/hu/2018_1_pocs [dostęp: 09.11.2020].
- Pritz, P. (2011). Hungarian Foreign Policy between Revisionism and Vassalage, *Foreign Policy Review*, t. 8, s. 98–105.
- Romsics, I. (1991). *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Szelke, L. (2016). *A Gresham a náci ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Szeredi, P. (2014). *A Parasztpárt két évtizede: 1939–1960*. Pilisszentkereszt: Barangoló kiadó.
- Varga, L. (red.) (1999). *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest: Napvilág.
- Wieviorka, O. (2019). *The Resistance in Western Europe, 1940–1945*. New York: Columbia University Press.
- Zeidler, M. (2009). *A revíziós gondolat*. Pozsony: Kalligram.